

EULIMENE

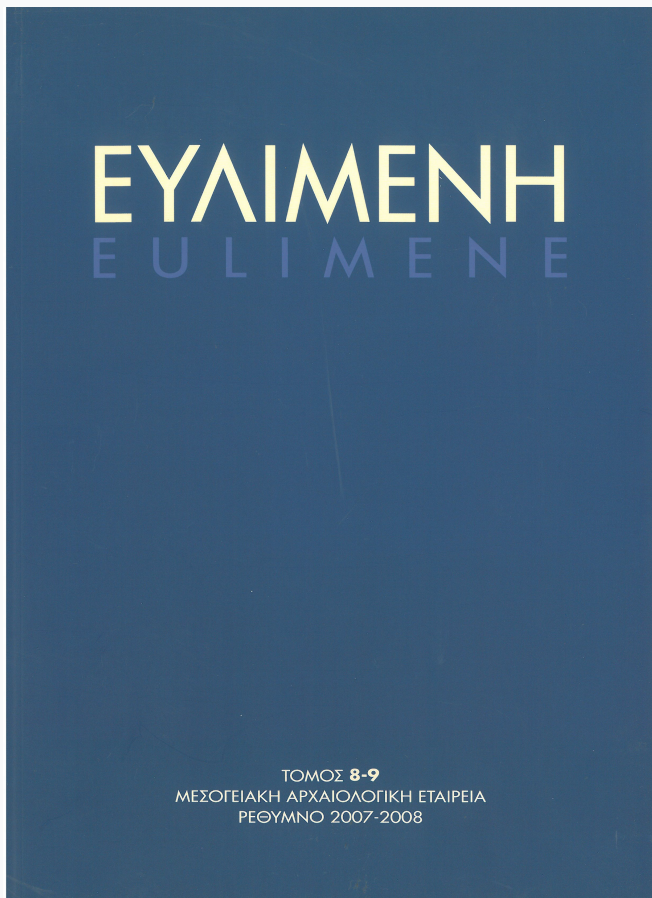

Vol 8 (2007)

EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Βιβλιοκρισία Τουράτσογλου, Ι. Π. Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν τα Τέλη της Αρχαιότητας

Κατερίνη Λιάμπη

doi: [10.12681/eul.32852](https://doi.org/10.12681/eul.32852)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 8-9
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2007-2008

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS–IN–CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Stavroula Oikonomou (Athens)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2007-2008

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελάρης (Αθήνα)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Athens)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτες που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 8-9 (2007-2008)

List of Contents
EULIMENE 8-9 (2007-2008)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Geoffrey C.R. Schmalz , Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II2 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens	9
Vassiliki E. Stefanaki , La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique	47
Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατίκη , Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεούθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση	81
Έλενα Β. Βλαχογιάννη , Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλληνού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι.....	107
Alain Delattre , Deux protocoles byzantins.....	165
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Katerini Liampi, <i>Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 12. Heft, Thessalien – Illyrien – Epirus – Korcyra, Nr. 1-701</i> . 2007 (Dubravka Ujes Morgan).....	169
Ι.Π. Τουράτσογλου, <i>Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας</i> , Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006 (Κατερίνη Λιάμπη).....	172

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Geoffrey C.R. Schmalz, Inscribing a Ritualized Past: The Attic Restoration Decree IG II² 1035 and Cultural Memory in Augustan Athens, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 11-46.

Το ψήφισμα IG II² 1035 και η πολιτιστική μνήμη στην Αθήνα της εποχής του Αυγούστου. Το ψήφισμα IG II² 1035 καταγράφει ένα από τα πιο εκτεταμένα δημόσια προγράμματα στην ιστορία της πόλεως: την αποκατάσταση των μικρών αλλά σημαντικών ιερών και των ιερών εκτάσεων της Αθήνας και της Αττικής, «στους θεούς και τους ήρωες, στους οποίους ανήκουν». Επιβεβαιώνοντας τη χρονολόγηση του ψηφίσματος περίπου στο 10 π.Χ. η επιγραφή IG II² 1035 μελετάται για πρώτη φορά εντός του ιστορικού-πολιτιστικού πλαισίου της Αθήνας κατά τη διάρκεια της «Αυγούστειας ανανεώσεως» της πόλεως. Μέσω του ψηφίσματος της θρησκευτικής αποκατάστασης, η αρχαία κληρονομιά της ελληνικής πόλεως ενισχύεται και αναδεικνύεται σε πηγή πολιτιστικής ταυτότητας και κύρους κατά την έλευση της νέας εποχής.

Vassiliki E. Stefanaki, La politique monétaire des cités crétoises à l'époque classique et hellénistique, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 47-80.

The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods. The monetary policy of the Cretan cities during the Classical and Hellenistic periods appears to have been rather unstable and inconsistent. It depended as much on the financial means and interests of each city, as on monetary needs that were often dictated by their political partners. The standard and the types used for silver coinage appear to have been influenced by foreign coins circulating in the island. The implementation of Aeginetan, Rhodian or Attic standards testifies to the influence exerted on the monetary policy of the island by «international» coinages, the imitation of which (pseudo-Aeginetan, pseudo-Rhodian and pseudo-Athenian) is occasionally linked to political or financial causes. Cretan cities, however, in various periods, also adopted “international” monetary standards by reducing their original weight and, at the same time, frequently overstriking and countermarking the coins; this would indicate an official monetary policy of profit. Finally, given the resultant reduced standard, Cretan coins rarely circulated off-island, suggesting that Cretan cities probably used the “international” coins for both their distant and local transactions.

Βασιλική Ε. Στεφανάκη – Κερασία Α. Στρατική, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση, EYAIMENH 8-9 (2007-2008), 81-106.

Essai d'interprétation de la figure du dieu Apollon sur le monnayage d'Eleutherna. Apollon est le dieu *par excellence* de la cité crétoise d'Eleutherna, située au nord-ouest de l'île. Son culte est attesté par les sources littéraires et épigraphiques, les trouvailles archéologiques et les types monétaires de la cité.

Apollon était vénéré à Eleutherna comme *Sasthraios*. L'épithète d'Apollon, *Sasthraios*, est très importante puisqu'elle n'est pas attestée dans les autres cités crétoises, ce qui prouve l'existence de ce culte local dans la région d'Eleutherna. L'épithète *Sasthraios* renvoie à l'ancien nom d'Eleutherna, Satra.

La cité d'Eleutherna commence à frapper monnaie à l'époque classique tardive, vers le milieu du IVe siècle av. J.-C. Sur ses monnaies d'argent et de bronze, Apollon se présente nu, debout ou assis sur un rocher, accompagné d'un chien ou d'une lyre ou d'un arbre et tenant un arc de sa main gauche –ou ayant l'arc et le carquois sur les épaules– et de sa main droite, un objet sphérique qui constitue le symbole *par excellence* du dieu Apollon, vénéré dans la région d'Eleutherna.

Les opinions des spécialistes sur l'identification de cet objet sphérique sont divergentes: pomme, disque, sphère, pierre ou résine de styrax. Dans ce dernier cas, le dieu a été interprété comme Apollon *Styrakitès*. L'épithète *Styrakitès* provient du nom de la montagne *Styrakion*, selon le témoignage d'Etienne de Byzance, ainsi que du nom de la plante locale, *styrax officinalis*, utilisée pour la fabrication des parfums et des médicaments.

Selon notre opinion, l'objet sphérique a une signification religieuse et culturelle et constitue probablement une offrande locale au dieu Apollon, comme nous atteste également la similitude de l'iconographie entre les pièces eleutherniennes et celles d'autres cités crétoises où Apollon, à la place de l'objet sphérique, tient une phiale ou une tête de bouc. En outre, plusieurs objets en terre cuite de l'époque hellénistique, de forme sphérique, exactement la même que celle de l'objet qu'Apollon tient sur les monnaies, ont été trouvés dans la région d'Eleutherna. Selon les archéologues, ces objets sphériques pourraient avoir constitué soit une sorte de jouet soit des modèles de fruits offerts aux divinités et aux morts. D'après notre opinion, ces objets sphériques constituent plutôt des modèles de fruits et sont liés probablement au culte local d'Apollon.

Cependant, dans l'état actuel de notre documentation, on ne peut pas savoir si ces objets sphériques renvoient à un fruit spécial (fruit de styrax?) ou à des fruits, dans un sens général, en soulignant de cette façon le caractère végétal de la divinité locale d'Apollon.

Έλενα Β. Βλαχογιάννη, Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιανού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον «θησαυρό» Χαϊρώνεια/2001. Η Βοιωτία του 1^{ου} μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι, ΕΥΔΙΜΕΝΗ 8-9 (2007-2008), 107-164.

Emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) and the Chaironeia/2001 'hoard'. Boeotia during the first half of the third cent. A.D. and the Herulians. The Chaironeia/2001 coin hoard, exhibited today in the Numismatic Collection of the Chaironeia Archaeological Museum, was found during a rescue excavation of a Roman farmhouse (villa rustica), 500 m. outside of modern Chaironeia. This hoard consists of 10 antoniniani issued either during the joint reign of Valerianus I – Gallienus (A.D. 253-260) or the sole reign of Gallienus (A.D. 260-268).

The date of the latest coin, issued from 266 to the middle of 267 or to the beginning of A.D. 268, establishes either the date of hoard's concealment or the date of farmhouse's abandonment. The short space between the earliest and the latest coin of the hoard, 10-11 years, the almost good condition of the coins, and their

small number suggests that the house's owner concealed the money lest he suffer some danger, so that he could regain his money safely at a later date.

Prompted by this small find an overview of the emergency hoards concealed in mainland Greece during the reign of Gallienus (A.D. 253-268) has been undertaken, so that conclusions concerning their geographical distribution, the quality, and the quantity of hoards can be deduced.

When looking for reasons why a farmer would feel the need to hide his money, one possible explanation comes from the literary evidence. In *Historia Augusta, Vita Gallieni* 13.8, the Herulians are going through Boeotia and sacking villages and farms. Their course, in combination with the findspots of the emergency hoards and the scattered information collected from the partly preserved *Itinerarium Antonini* 325/6, of Diocletianus era, and *Tabula Peutingeriana* map, of the second half of the fourth century A.D., helps strengthen the argument that Boeotians had reason to hide their money until it was safe to go back to their homes.

Finally, it is likely that the Herulian going through Boeotia is more than possible, since the German intruders eventually fled northwards to Epirus and Macedonia. The Chaironeia/2001 hoard constitutes one of a lost link in a chain of emergency hiding places deposited during the reign of Gallienus. To the unproved indication of Herulian presence in Lebadeia could be added now the more secure proof of Chaironeia, which is based on the heavier numismatic evidence. The fact that the Herulian troops were persecuted by the Roman legions could be a good reason for the absence of well-founded destruction remains throughout Boeotia.

Alain Delattre, Deux protocoles byzantins, EYAIMENH 8-9, 2007-2008, 165-168.

Two Byzantine protocols. From the fifth century A.D. papyrus rolls have sometimes on the first page a few lines of text in cursive script, a "protocol", mentioning the names of the Byzantine *comes sacrarum largitionum* and his representative in Egypt. The article contains the edition of two new documents of this kind.

range of the most recent scholarship. Prof. Liampi and the Staatliche Münzsammlung of Munich are to be congratulated on this valuable addition to their SNG series.

Dubravka Ujes Morgan

Ι.Π. Τουράτσογλου, *Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια πριν από τα Τέλη της Αρχαιότητας*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8. Αθήνα 2006. I.P. Touratsoglou, *Greece and the Balkans before the End of Antiquity*, Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society 8. Athens 2006. 238 σελ. (ελλ. κείμενο: σσ. 1-103/ αγγλ. μτφρ.: σσ. 127-213. 23 πίνακες). 13 γραφικές απεικονίσεις. 6 χάρτες. ISBN 978-960-87457-2-8. τιμή 55 ευρώ.

Η μονογραφία του Ιωάννη Τουράτσογλου, η οποία εκπονήθηκε με αφορμή την εύρεση του «θησαυρού» Λάρισα 1992, πραγματεύεται τα ιστορικά, οικονομικά και νομισματικά φαινόμενα που επικράτησαν στην περιοχή των Βαλκανίων μεταξύ των ετών 235 και 285, σε μια εποχή ταλανισμένη πολιτικά, λόγω των σφοδρών βαρβαρικών εισβολών. Οι επιπτώσεις ήσαν ανεξέλεγκτες: οι λαοί, που έως τότε ζούσαν υπό την *fax romana*, επλήγησαν από τους εισβολείς, δηώθηκαν οι περιουσίες τους, ενώ παράλληλα εθίγη η ομοιογένεια των πληθυσμών. Εκτός από τις εξωτερικές προσβολές, οι αλληπάλληλες στρατολογίες και οι εσωτερικές αδυναμίες ενός φθίνοντος διοικητικού μηχανισμού που κατέφευγε σε επαχθείς φορολογίες, αποδυνάμωσαν οικονομικά τους υπηκόους των αστικών κέντρων των βαλκανικών επαρχιών, και επέφεραν τον γεωργο-κτηνοτροφικό μαρασμό. Το βιβλίο χωρίζεται σε κεφάλαια που αφορούν στην περιγραφή του περιεχομένου του ευρήματος, στην εξιστόρηση και κριτική αντιμετώπιση της υπό εξέταση εποχής με τις δραματικές εξελίξεις των συγκρούσεων σε παντοδαπά επίπεδα, στην παρουσίαση και αξιολόγηση των νομισματικών δεδομένων των επαρχιών Άνω και Κάτω Παννονία, Άνω και Κάτω Μοισία, Θράκη, Δαλματία, Δακία, Μακεδονία, Ήπειρο, Αχαΐα και Κρήτη. Η τελική αποτίμηση συμπυκνώνεται σε ειδικό περί οικονομίας κεφάλαιο.

Παρουσίαση του ευρήματος (σσ. 11-14): Ο Τ., δίχως εισαγωγικό για το θέμα κεφάλαιο με τις απαραίτητες διευκρινίσεις για την μέχρι τούδε επιστημονική συμβολή στην έρευνα για την εποχή, παρουσιάζει το εύρημα. Ο μεικτός «θησαυρός» που βρέθηκε στην Λάρισα το 1992 (σήμερ. ΙΕ΄ ΕΠΚΑ) αποτελείται από 6 δηνάρια, 362 χαλκά (σηστερτίους και ελληνορωμαϊκές εκδόσεις) και 9 κοσμήματα. Το περιεχόμενο του «θησαυρού» είχε αποκρυβεί σε αγάνωτο αγγείο. Τα αργυρά ταυτίστηκαν από τον συγγραφέα ως εκδόσεις των αυτοκρατόρων Τραϊανού (103-111 και 112-117· κατάλ. αρ. 1-2), Αδριανού (134-138· κατάλ. αρ. 3), Αντωνίνου του Ευσεβούς (150-151· κατάλ. αρ. 4) και Μάρκου Αυρηλίου (175-176 και 112-117· κατάλ. αρ. 5-6). Οι σηστερτίοι αποτελούν εκδόσεις του Μάρκου Αυρηλίου (161 και 161-162· κατάλ. αρ. 1-2). Οι κοπές των ελληνορωμαϊκών χρόνων ανήκουν όλες στο Κοινό των Θεσσαλών και παρήχθησαν επί Μάρκου Αυρηλίου (κατάλ. αρ. 1-16), Φαυστίνας της Νεωτέρας (κατάλ. αρ. 17-24), Σεπτίμιου Σεβήρου (κατάλ. αρ. 25-45), Ιουλίας Δόμνας (κατάλ. αρ. 46-76), Καρακάλλα (κατάλ. αρ. 77-328) και Μαξιμίνου του Θρακός (κατάλ. αρ. 329-357). Τα κοσμήματα είναι όλα χρυσά. Πρόκειται για ένα περιδέριο, δύο οφιοόσχημους και έξι κρικόσχημους δακτυλίους. Η εξέταση των τύπων των κοσμημάτων, με βάση το συγκρίσιμο υλικό, υποδεικνύει τις χρονολογήσεις τους από τον 1^ο-3^ο αι. Αξιολογώντας τα νομισματικά δεδομένα (σσ. 14-15), ο Τ. προτείνει εύλογα ως χρονολόγηση του ευρήματος τους χρόνους του Μαξιμίνου του Θρακός (235-238), δίχως να απορρίπτει και μία μεταγενέστερη κατάχωσή του στους χρόνους βασιλείας του Γορδιανού Γ΄ (238-244). Η πλούσια Λαρισιαία κάτοχος (ή μία οικογένεια) του «θησαυρού» προέβη στην απόκρυψη των χρημάτων και κοσμημάτων της, στοχεύοντας μάλλον να τα διασφαλίσει από την φορολογική πολιτική του Μαξιμίνου και από τις εν γένει δυσμενείς συμπεριφορές του κρατικού μηχανισμού εναντίον των πλουσίων και όχι λόγω των βαρβαρικών επιδρομών κατά τον 3^ο αι., που δεν έπληξαν την Β.Α. περιοχή της Χερσονήσου του Αίμου, ούτε τον ελλαδικό κορμό. Η τεκμηρίωση είναι πειστική, όπως άλλωστε και η ερμηνεία της παρουσίας των κοσμημάτων. Τα κοσμήματα (σσ. 15-16) είναι σπανιότατα ευρήματα στον ελλαδικό χώρο, όπως αποδεικνύεται όχι μόνον από τα θησαυρικά,

αλλά και από τα ανασκαφικά δεδομένα που ερευνά ο συγγραφέας. Ο Τ. προτείνει ως τόπο παραγωγής τους ένα από τα σπουδαία, σύγχρονα συριακά εργαστήρια, άποψη ελκυστική, δίχως όμως να αποκλείεται και άλλη προέλευση.

Ιστορικό - πολιτισμικό πλαίσιο (σσ. 17-33): Ακολουθεί η κριτική παρουσίαση του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου της περιόδου 235-285, στο αρχικό στάδιο της οποίας ορίζεται η απόκρυψη του «θησαυρού» της Λαρίσης. Σκιαγραφούνται συνοπτικά, αλλά κατατοπιστικά οι αλληπάλληλες μετακινήσεις των γερμανικών φύλων στα σύνορα της Κάτω Γερμανίας (Φράγκοι) και Άνω Γερμανίας και Ραιτίας (Αλαμαννοί), η εγκατάσταση των Μαρκομάννων, Κουάδων και Σαρματών στην περιοχή του συνόρου της Παννονίας, των Βανδάλων και των ελεύθερων δακικών φύλων στα σύνορα της Δακίας, των Γότθων και κατόπιν των Ερούλων στον Κάτω Δούναβη. Παρατηρείται, εύστοχα, ότι η επικυρίαρχη Ρώμη δεν πρόσεξε εγκαίρως αυτές τις εξελίξεις, τις οποίες αντιμετώπισε μερικώς και με ανεπαρκή μέτρα, έως ότου, μόλις πριν από τα μέσα του 3^{ου} αι., να καταστεί αντιληπτός ο μεγάλου βεληνεκούς κίνδυνος, ικανός να πλήξει την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας. Ο Τ. στο εξής ιχνηλατεί και περιγράφει τις ταχείες, δραματικές εξελίξεις κατά χρονική αλληλουχία, από την Δύση έως την Ανατολή, βασισμένος στις πρωτογενείς πηγές, στην εξαιρετική γνώση του των αρχαιολογικών καταλοίπων, τόσο στο ελλαδικό χώρο όσο και στα Βαλκάνια, στην οξυδερκή ερμηνεία του των θησαυρικών δεδομένων. Οι πρόσκαιρες επιτυχίες του Μαξιμίνου του Θρακός και του Γορδιανού Γ΄ κατά των Γότθων, οι επισκευές του οδικού δικτύου της Μακεδονίας, η τέλεση περιλαμβρών αγώνων στην Βέροια που συνοδεύθηκαν από την έκδοση χρυσών νομισματομόρφων μεταλλίων, κεκοσμημένων από τον κύκλο του Μ. Αλεξάνδρου, δεινοπαθούσες, από τις συντονισμένες βαρβαρικές ενέργειες, πόλεις της Μ. Ασίας, της επαρχίας Αχαΐας έως τον Ρήνο και την Ιβηρική Χερσόνησο, ακμαίες έως τότε, τα κατά τόπους οχυρωματικά έργα της *Provincia Achaia*, ο μερικός έλεγχος της κατάστασης από τον Γαλλινό, έως την χαλεπή περίοδο της ληστρικής επέλασης των Γότθων και Ερούλων, που έμελλε να πλήξουν τον ελλαδικό κορμό, αλλά και η σταδιακή αντιμετώπισή τους, από τον Αυρηλιανό και οριστικά από τον Διοκλητιανό, όλα ακολουθούν ένα νήμα δίχως κόμπους. Συναρθρώνοντας ο Τ. τις πηγές πληροφόρησης παρουσιάζει με άνεση το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, κατά την βασιλεία ενός εκάστου αυτοκράτορος και συνάμα αποδεικνύει την εμβριθέστατη γνώση του για την εποχή. Τα εμβόλιμα κείμενα που χρησιμοποιεί διαρκώς προς επίρρωση των απόψεων του, με ποικίλες διευκρινίσεις, με παράθεση παραδειγμάτων, με κριτικό σχολιασμό της βιβλιογραφίας, θα μπορούσαν κάλλιστα να ενσωματωθούν στο ρέον κείμενο, δίχως να διαταράξουν την ισορροπία του. Επιλογή του συγγραφέως!

Τα νομισματικά πράγματα (σσ. 33-50): Το εύρημα από την Λάρισα/1992, μοναδικό για τις επαρχίες Μακεδονία και Αχαΐα, αποτελεί ένα σύνθετο δείγμα απόκρυψης τιμαλφών και νομισμάτων στις περιοχές της σημ. Βουλγαρίας, Ρουμανίας, πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και στην Κ. και Δ. Ευρώπη. Το φαινόμενο ομόλογων αποκρύψεων οφείλεται εν πολλοίς στις εισβολές βαρβαρικών φύλων από τον βορρά. Η πρώτη ενδιαφέρουσα διαπίστωση που προέκυψε από την έρευνα του Τ. είναι ο εντοπισμός των καταχώσεων σε αστικά κέντρα, οχυρές περιοχές κατά μήκος των συνόρων, στους άξονες μεγάλων οδικών αρτηριών, όπου εν τέλει διείσδυσαν οι βάρβαροι. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στην ποιότητα των «θησαυρών»: η σύνθεση της συντριπτικής πλειονότητός τους είναι αμιγής, καθώς αποτελείται από χρυσά (σπανίως), αργυρά και χαλκά νομίσματα, σε μεμονωμένες δε περιπτώσεις μεικτή, αφού με τα κέρματα συνυπάρχουν και διάφορα τιμαλφή αντικείμενα. Σε περιοχές της Ν.Α. Ευρώπης απεκρύβησαν «θησαυροί» με περιεχόμενο αποκλειστικώς χαλκών νομισμάτων πόλεων, που υπήρξαν καθοριστικά για τον οικονομικό βίο των τοπικών κοινωνιών. Η πληθύς τους εντοπίζεται κατά την πρώτη δυναστεία των Σεβήρων, στους χρόνους του Γορδιανού Γ΄, Φιλίππου Α΄ και κατά την συμβασιλεία Βαλεριανού Α΄ και Γαλλιηνού. Τονίζεται η ήδη γνωστή διαπίστωση της ισχύος των χαλκών προϊόντων των ελληνικών πόλεων και τεκμαίρεται από την έρευνα του Τ. ότι οι διάφορες νομισματικές αξίες κατανέμονται σε συγκεκριμένες, πολιτισμικά διαφορετικές μεταξύ τους, περιοχές. Στην συνέχεια εξετάζεται η νομισματική κυκλοφορία κατ' επαρχία, κατ' αυτοκράτορα

και κατά νομισματικές αξίες στα Βαλκάνια και τον ελλαδικό κορμό. Ο Τ. παρακολουθεί την ποσοστιαία αυξομείωση διείσδυσης των αργυρών και χαλκών που απεκρύβησαν σε «θησαυρούς» στις επαρχίες της Άνω και Κάτω Παννονίας, Άνω και Κάτω Μοισίας, Θράκης και Δαλματίας. Αξιολογώντας τα ευρήματα απολήγει στο συμπέρασμα ότι οι αποκρύψεις συνέβησαν στις περιόδους των επιδρομών των Κάρπων (245/46-247), των Γότθων και των Κάρπων (250/51). Για πρώτη φορά διαγράφονται με βάση την θησαυρική μαρτυρία και με τρόπο διαφωτιστικό οι οδοί, τις οποίες ακολούθησαν τα βαρβαρικά φύλα κατά την επέλασή τους στην Κάτω Μοισία, ενώ οι «θησαυροί» από την Δαλματία σχετίζονται με την παρουσία του Γαλλιηνού στο Ιλλυρικό. Τόσο στις προαναφερθείσες επαρχίες, όσο και στην επαρχία Δακία, το νόμισμα που κατ' εξοχήν κυκλοφορούσε και αποταμιευόταν ήσαν οι ρωμαϊκές εκδόσεις, *aurei*, δηνάρια και *αντωννιανοί*.¹ Οι εκδόσεις του Γορδιανού Γ' και του Φιλίππου Α' είναι οι τελευταίες που εντοπίζονται στους μεγάλους «θησαυρούς» της επαρχίας Δακία. Οι καταχώσεις συνέβησαν κατά τις επιδρομές των Κάρπων (245/46-247), πιθανώς και επί Τραϊανού Δεκίου. Από τις θέσεις αποκρύψεων ο Τ. συνάγει το συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον των βαρβαρικών επιδρομών επικεντρωνόταν στο κέντρο της Δακίας. Στην επαρχία Μακεδονία οι χαλκές κοπές των πόλεων και του Κοινού αποτελούν τον κύριο όγκο στους «θησαυρούς», με πεινχρή την παρουσία αντωννιανών και περιστασιακή των δηναρίων. Οι πυκνότερες αποκρύψεις συνδέονται με τους χρόνους της καθόδου των Γότθων και την πολιορκία της Θεσσαλονίκης (254). Μετά το 268 εκλείπουν οι «θησαυροί» με χαλκά, λόγω της παύσης των τοπικών νομισματοκοπειών, ενώ δύο «θησαυροί» με νομίσματα Πρόβου και Καρίνου περιείχαν αντωννιανούς. Παρ' ότι οι πηγές ελάχιστες πληροφορίες μας προσφέρουν για την επαρχία Ήπειρος, η μαζική κατάχωση «θησαυρών», η οποία συνέβη επί Γαλλιηνού, σκιαγραφεί την αναταραχή που επικρατούσε στην περιοχή. Ο Τ. την αποδίδει στην επέλαση των βαρβάρων, κατά την επιστροφή τους από την Ν. Ελλάδα, την οποία λεηλάτησαν το 267/68. Στην επαρχία Αχαΐα αποκαλύφθηκαν «θησαυροί» με υπερέχοντα, αριθμητικά, τα ρωμαϊκά νομίσματα (σηστερτίοι και *dupondii*), πιθανώς λόγω των ολιγάριθμων τοπικών νομισμάτων. Τελευταίες είναι οι εκδόσεις των χρόνων βασιλείας των Γορδιανού Γ', Φιλίππου Α', Τραϊανού Δεκίου, Βολουσιανού, Βαλεριανού Α' και Γαλλιηνού. Η μεγάλη συσσώρευση «θησαυρών» με καταληκτήρια, κυρίως χαλκά, εκδόσεις της εποχής του Γαλλιηνού, είναι ομόλογη με τις αποκρύψεις που συνέβησαν τους ίδιους χρόνους στην Κ. Ελλάδα. Ο Τ. ερμηνεύει τις πυκνές αποκρύψεις με την προς Ν. επέλαση των βαρβάρων. Οι «θησαυροί» από την επαρχία Κρήτη περιέχουν νομίσματα ποικίλων αξιών, χαλκά και περιστασιακά αντωννιανούς, με εντυπωσιακή την παρουσία των σηστερτίων, *dupondii* και *asses*. Οι τελευταίες εκδόσεις που περιεσέφρησαν σε αυτούς ανήκουν στην περίοδο βασιλείας των αυτοκρατόρων Φιλίππου Α', Τρεβωνιανού Γάλλου, Βαλεριανού Α', Γαλλιηνού και Πρόβου.

Σε ότι αφορά στην διείσδυση στους «θησαυρούς» δηναρίων και αντωννιανών (σ. 43), που αποδεικνύει και την άνευ ορίων διακίνησή τους, ο Τ. τα χαρακτηρίζει ως λεία των εισβολέων που αποκτήθηκε σε βορειότερες περιοχές και εν τέλει εγκαταλείφθηκαν κατά χώραν, όπου αυτοί απωθήθηκαν. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η παρατήρηση (σ. 44) ότι κατά τα έτη της βασιλείας του Γορδιανού Γ' και του Φιλίππου Α' οι «θησαυροί» περιείχαν δηνάρια της Δημοκρατίας, της πρώτης αυτοκρατορικής περιόδου, σηστερτίους και *dupondii* του 1^{ου} αι. μ.Χ., καθώς και χαλκά των ελληνοιστικών χρόνων. Η σύνθεση αυτών των «θησαυρών» αποδεικνύει την πρόθεση των κατόχων να διαφυλάξουν τα νομίσματα που ήσαν υγιή. Αντίθετα επί Τραϊανού Δεκίου τα δηνάρια και οι «θησαυροί» που αποταμιεύονται ανήκουν στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι., ενώ από την βασιλεία του Ποσιούμου έως και τον Καρίνο αποθησαυρίζονται αντωννιανοί σύγχρονοι ή της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Η έντονη διακίνηση νομίσματος και η συνεπαγόμενη διάθεση για αποκρύψεις πολυάριθμων νομισμάτων συνέβη στο δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. και συνάδει με τις μετακινήσεις των ρωμαϊκών αγημάτων, αλλά και τις επελάσεις των εισβολέων. Ο Τ. διακρίνει

¹ Ο λατινικός όρος *antoninianus* χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα ως *αντωννιανός*, αντί του όρου *αντωννιανός*, που είθισται να αποδίδεται στην ελληνική, δίχως περαιτέρω διευκρινίσεις.

τους «θησαυρούς» (σσ. 46κ.ε.) σε ταφικούς, αποταμιευτικούς και εκείνους που σχετίζονται με κρατικές χρηματοποστολές, κυρίως για στρατιωτικές μισθοδοσίες. Εύστοχα σημειώνει ότι οι ιδιωτικοί αποθησαυρισμοί περιέχουν λίγα, επιλεγμένα νομίσματα και άλλα τιμαλφή, ενώ οι αμιγώς νομισματικοί περιέχουν πολλές εκδόσεις, συχνά υποτιμημένες. Η παραγωγή υποτιμημένων νομισμάτων κατά τον 3^ο αι. που απέβλεπε στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, είχε ως αποτέλεσμα την αποθησαύριση των παλαιότερων αξιόπιστων εκδόσεων. Λύση στο πρόβλημα, ως γνωστόν δεν έφερε η έκδοση του *αυρηλιανού* επί Αυρηλιανού, αλλά η νομισματική μεταρρύθμιση που επεβλήθη αργότερα, επί Διοκλητιανού. Άν και οι ερευνητές (σ. 48κ.ε.) τελευταίως αποκλίνουν από την άποψη ότι οι καταχώσεις πολυπληθών «θησαυρών» ήταν το αποτέλεσμα των βαρβαρικών επιδρομών, ο Τ. επισημαίνει την «κατακόρυφη αύξηση κατά την περίοδο της αναρχίας του αποθησαυρισμού μεγάλων ποσοτήτων..., τόσο αντωνινιανών, όσο και τοπικών νομισμάτων...». Η θησαυρική μαρτυρία, όπως παρουσιάζεται στους πίνακες, συνάδει με την πρόταση του Τ. Παρ'όλα αυτά πρέπει να διατηρήσουμε μια ελάχιστη, έστω, επιφύλαξη για τους πραγματικούς λόγους που ανάγκαζαν τους ιδιοκτήτες να καταφεύγουν στην απόκρυψη των νομισμάτων ή άλλων πολύτιμων αντικειμένων τους (μετακινήσεις και των ρωμαϊκών στρατευμάτων, αλλαγές αυτοκρατόρων).

Οικονομία (σσ. 50-62): Στο τελευταίο κεφάλαιο αναπτύσσονται αναλυτικά οι θέσεις του Τ. για την οικονομία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά την υπό συζήτηση περίοδο. Επισημαίνει εξ αρχής ότι την οικονομία της αυτοκρατορίας συνιστούσαν οι τοπικές οικονομίες, φορολογούμενες από την κεντρική εξουσία και υποκείμενες πληθωριστικών τάσεων. Κατά τον 3^ο αι. στις επαρχίες της Χερσονήσου του Αίμου είναι διακριτή η διαφοροποίηση της οικονομίας των συνόρων (με κύριο χαρακτηριστικό την στρατιωτική παρουσία) από εκείνη του παλαιού ελληνικού κόσμου, που απορρέει από τους φυσικούς πόρους της χώρας. Μορφές κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία συνοψίζονται στην διαχείριση των επαρχιακών πόρων (εκμετάλλευση μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων), στην εγκατάσταση αποικιών (*coloniae, municipia*), στην αξιοποίηση εκτάσεων, στην βελτίωση του οδικού δικτύου, στην ενθάρρυνση των γεωργικών πληθυσμών και στην διανομή δημοσίων γαιών σε καλλιεργητές. Οι επιπτώσεις της νομισματικής πολιτικής των εκάστοτε αυτοκρατόρων, είναι εμφανείς από την έρευνα της νομισματικής κυκλοφορίας. Η έκδοση του αντωνινιανού, το περ. 215, μικρότερης περιεκτικότητας σε άργυρο, είχε ως αποτέλεσμα τον αποθησαυρισμό των παλαιότερων υγιών νομισμάτων, επέφερε, όμως την αύξηση των στρατιωτικών μισθοδοσιών και την αύξηση της ποσότητας των κυκλοφορούντων νομισμάτων. Ο άργυρος, νομισματοποιημένος ή ακατέργαστος ή ως σκεύη, διοχετεύονταν στις *συντάξεις* των βαρβάρων, ενώ ο χρυσός επί Φιλίππου Α΄ κατέληξε στους Σασανίδες ως φόρος. Ο χρυσός δεν υποτιμήθηκε, αντίθετα αποτέλεσε αντικείμενο αποθησαυρισμού, από κοινού με άλλα τιμαλφή, ιδιαίτερος εκ μέρους των πλουσίων κατοίκων των παραδουναβίων επαρχιών και της Δ. Ευρώπης, ενώ στην πτωχή ελλαδική περιοχή δεν απαντώνται ομόλογα σύνολα. Η δραματική μείωση της περιεκτικότητας των νομισμάτων σε άργυρο ήταν καταλυτική για τα χαλκά κέρματα τόσο του νομισματοκοπείου της Ρώμης, όσο και των επαρχιακών νομισματοκοπειών, τα οποία για να είναι σε ισχύ δέχθηκαν συστηματικά επισημάνσεις. Η καταστροφή που υπέστη ο βίος των κατοίκων των παραδουναβίων και των ελλαδικών περιοχών, καθώς διαπιστώνει ο Τ., ήταν τρομερή σε όλα τα επίπεδα: συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής, κοινωνική ανωμαλία, πληθυσμιακές μετακινήσεις και επανεγκαταστάσεις σε τμήματα μόνον των παλαιών οικιστικών εκτάσεων. Παρά τα κατά τόπους έργα που επιχειρήθηκαν επί Γαλληνού, από τις πάλαι ποτέ ακμάζουσες πόλεις ανέκαμψαν οι ελάχιστες εκείνες, που βρίσκονταν σε στρατηγικά σημεία. Συνέπεια αυτής της παρακμιακής κατάστασης αποτελούν η υποχώρηση των θεσμών της πόλεως, λόγω έλλειψης παιδείας, αλλά και η συρρίκνωση της καλλιτεχνικής παραγωγής. Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων πλήττεται από την ολέθρια φορολογία, από την ανεπαρκή διακίνηση αγαθών, από τον μαρασμό του νομισματικού συστήματος που οδήγησε στον αντιπραγματισμό και στην καταβολή φόρων σε είδος. Με την βαθμιαία εξαφάνιση των εισαγωγέων, των βιοτεχνών και μικρομεσαίων, με τους πολυάριθμους άκληρους αγρότες αυξάνεται η ένδεια, ενώ οι μεγαλογαιοκτήμονες

συγκεντρώνουν στα χέρια τους έγγειο πλούτο και χρήμα. Στο πυκνογραμμένο και φιλοσοφημένο, τελευταίο κεφάλαιο συμπυκνώνονται τα συμπεράσματα της έρευνας του Τ.: η χαοτική κατάσταση που επικράτησε στην αυτοκρατορία κατά τον 3^ο αι. σε επίπεδο θεσμικό, κοινωνικό και πολιτιστικό, θα οδηγήσει στην πρώτη Τετραρχία και στην διαμόρφωση ενός νέου κόσμου, στον οποίο σταδιακά αφομοιώνονται και οι βάρβαροι επήλυδες.

Οι 546 (+312α, 367α, 417α-β, 470α, 504α) «θησαυροί» του 3^{ου} αι. από την Ελλάδα και τα Βαλκάνια, που συγκεντρώθηκαν από τον συγγραφέα αποτελούν μοναδική σε επιμέλεια και ποιότητα εργασία! Παρουσιάζονται σε αναλυτικούς πίνακες (σσ. 63-103) ανά αυτοκράτορα, με τα στοιχεία και το περιεχόμενό τους, την προτεινόμενη χρονολόγηση, και βιβλιογραφική ενημέρωση. Εμβόλιμα και επιγραμματικά γίνεται παράθεση ιστορικών γεγονότων, πολύ βοηθητική για τον μελετητή. Εξαιρετικές γραφικές απεικονίσεις (13) των περιεχομένων των «θησαυρών» σε χρονολογική κατάταξη αποκρύψεων (ελληνιστι και αγγλιστι), αναπτύσσονται σε τρίπτυχα, όπου ο Τ. αποδεικνύει με σαφή τρόπο τις περιόδους πυκνότητας των αποκρύψεων των «θησαυρών». Θα ήταν χρήσιμο να είχαν αριθμηθεί και να γίνονται αναφορές τους εντός του κειμένου. Στους πίνακες (σσ. 104-126) οι φωτογραφίες του κου Ηλιάδη είναι εξαιρετικές. Οι πίνακες, ωστόσο, αδικήθηκαν από το ατημέλητο στήσιμο (ή εκδοτική αμέλεια;) των φωτογραφιών των νομισμάτων (σσ. 108, 110, 112, 114, 116), καθώς και των αρχιτεκτονικών μνημείων (σ. 120), όπου δεν τηρήθηκαν τα περιθώρια των σελίδων, με -αισθητικά- κακό αποτέλεσμα. Πίνακες με την φωτογραφική τεκμηρίωση σημαντικών μνημείων προέρχονται μόνον από τον ελλαδικό χώρο, αν και θα ήταν σκόπιμο να υπήρχαν εικόνες, δειγματοληπτικές, έστω, και άλλων μνημείων από τις βαλκανικές περιοχές. Παράλειψη είναι η απουσία αναφοράς τους εντός του κειμένου, απαραίτητη για την διευκόλυνση των αναγνωστών. Μία ωραία έκπληξη του βιβλίου αποτελεί η ιδέα του Τ. να παρουσιάσει τους τόπους εύρεσης των «θησαυρών» όχι σε συμβατικούς, αλλά σε 6 τρίπτυχους χάρτες δορυφορικών λήψεων! Με τον πιο ανάγλυφο και εμπειριστωμένο τρόπο κατανέμονται στο χώρο οι αριθμημένοι «θησαυροί», και διακρίνεται ανά αυτοκράτορα η πυκνότης ή αντίθετα η σπάνις των καταχώσεων. Κι εδώ θα έπρεπε να υπάρχει αριθμηση και μνεία τους εντός κειμένου. Η βιβλιογραφία (σσ. 214-238) που παραθέτει ο Τ., πληρέστατη και διαφωτιστική, ομαδοποιείται σε νομισματική, ιστορικο-οικονομική και σε εκείνη για τα κοσμήματα. Η καλή αγγλική μετάφραση του κειμένου και του καταλόγου των «θησαυρών» (σσ. 127-213) οφείλεται στην έμπειρη Marion J. A. Tzamali.

Η εργασία θα έπρεπε να τύχει σοβαρής εκδοτικής επιμέλειας, αντίθετα ενοχλούν η κακή εκτύπωση της σελίδας 18, κυρίως όμως οι συχνές τυπογραφικές αβλεψίες: ελληνορωμαϊκά (αντί του ορθού, ελληνορρωμαϊκά· σσ. 11 κλπ.), Χερσόνησος και Χερσόνησος (σσ. 14, 20, 23 κλπ.), ρωμαϊκού (σσ. 17, 23), Ναϊσσός (σ. 31), Ακυληϊα (σ. 19), μετόπισθεν και μετόπισθεν (υποσ. 45, σσ. 26, 37, 33), συνονθήλευμα (αντί του ορθού, συνονθύλευμα· σ. 41), θησαυροφυλάκειο (αντί του ορθού, θησαυροφυλάκιο· σ. 52), παραδουνάβειο (αντί του ορθού, παραδουνάβιο· σ. 54), Σασσανίδες (αντί του ορθού, Σασσανίδες· σ. 60) κλπ. Η εισαγωγή του αντωνιανού χρονολογείται το 215 (ορθό· σ. 47) και το 212 (σ. 51). Οι υποσημειώσεις που ακολουθούν όλο το κείμενο του Τ. είναι εμπειριστωμένες αναλυτικές, καλύπτουν όλους τους προβληματισμούς και την γνωστή –για τα θέματα που πραγματεύεται– βιβλιογραφία. Ορισμένες υποσημειώσεις θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν μέρος του κειμένου, εφ' όσον ο Τ. συνάγει σε αυτές σημαντικά συμπεράσματα (υποσ. 3, 101, 111, 112, 135, 144, 146, 153, 161, 162, 179).

Πρόκειται για ένα ώριμο έργο του κ. Ιωάννη Τουράτσογλου, που προωθεί σημαντικά την γνώση μας, όχι μόνον για την οικονομία του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι., αλλά και για την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της ίδιας περιόδου. Θα ήταν ευκτέον να ακολουθήσουν ομόλογες εργασίες και για άλλες ιστορικές εποχές ιδιαίτερης βαρύτητας.

Κατερίνη Λιάμπη
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων